

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo

Том / Volume XXVII (2019).
Книжка / Issue 1

ВОЙНАТА ЗА ОСТРОВ КРИТ МЕЖДУ ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ И ВЕНЕЦИЯ (1645–1669 г.)

Веселин ГОРАНЧЕВ

THE WAR FOR THE ISLAND OF CRETE BETWEEN THE OTTOMAN EMPIRE AND VENICE (1645–1669)

Vesselin GORANCHEV

Abstract: The current publication presents information about the so-called War of Candia between the Ottoman Empire and Venice for the island of Crete. The war began in 1645 and was won by the Ottomans in 1669. By so doing, they became the all-powerful sovereigns of the Eastern Mediterranean, while Venice gradually lost its authority as a naval power. Works of prestigious Bulgarian and foreign authors have been used in the publication. For the first time excerpts of two letters, written in Greek by an Orthodox priest to the Russian Tsar Aleksey Mikhailovich, are cited. The priest signed the letters under the name Daniil and claimed to be metropolitan of Tarnovo (the post was vacant in the middle of the 17th c.), and the letters give information about the course of the war.

Key words: Venice, The Ottoman Empire, Crete, Candia, war.

Остров Крит е владение на венецианците от 1211 г., след като е отнет от Византия по време на Четвъртия кръстоносен поход (1204 г.) [Норвич, Д. 1982 [2010] [2015], гл. 42, pass.]. Според гръцкия историк Янис Кордатос в годините на венецианското господство островът има статут на полузависима държава, подвластна на Републиката на Сан Марко. Управителят има титлата „дук“ (Duca). Неговият мандат е две години. С мандат от две години се избира и главнокомандващ (Capetan General), чиято основна отговорност е да ръководи военната отбрана на острова, който във вековете на венецианско владичество е добре укрепен. С течение на времето венецианците заселват на Крит много колонисти, които владеят най-хубавите райони от териториите на острова.

В годините на венецианското господство над Крит той е разделен на четири големи административни единици. По-големите от тях са Кандия (Хантака, днес Ираклио) и Канея (днес Ханя), а останалите две са Ретимно и Сития. От своя страна, тези административни единици се състоят от по-малки области, които са двадесет на брой и се наричат кастелани¹. В градовете Канея, Ретомно и Сития резидират управители, които носят титлата „ректор“. Те се назначават от Венеция. Към дука и ректорите има по двама съветници, които заедно с дука и

¹ От думата „крепост“.

ректорите образуват съвет. С гласуване съветът взема решения по редица въпроси [Кордѳтов, Г. 1957, с. 119–120].

Според британския историк Джон Норвич остров Крит е управляван по образа на Венеция, но на острова венецианската система не функционира толкова ефективно, както в града на св. Марко. В продължителен период от време на Крит се шири сериозна корупция, която води до постоянен недостиг на средства в хазната. Местното население се отнася с неприязън към богатите венециански семейства, които притежават огромни феодални владения на острова. От своя страна, представителите на местните знатни венециански родове са неудовлетворени, че не разполагат с реалната политическа власт в колонията, тъй като най-важните постове заемат лица, назначавани от Венеция, а най-важните решения взема венецианското правителство.

Обикновено в мирно време отбраната на Крит се поверява на феодални отряди, чиито обучение и издръжка са за сметка на местните земевладелци и на т.нар. народно опълчение, което се набира от местното градско и селско население. Дисциплината и в двете военизирани структури е на ниско ниво, а техните представители проявяват склонност към отклоняване от своите задължения [Норвич, Д. 1982 [2010] [2015], гл. 42, pass.; Норвич, Д. 2010, гл. XVII, pass.].

През 40-те години на XVII в. Крит е най-сериозната морска база на Венеция в Източното Средиземноморие, което за известен период от време предоставя добър прием за всички християнски корсари.

Островът е обект на нееднократни опити от страна на османците да го завладеят, още от XVI в., но те не успяват да преодолеят островната отбрана. Основната причина за стремежа на османците да завладеят Крит е, че владението над него би им предоставило сигурност по отношение на морските пътища, свързващи Истанбул с Изтока и Северна Африка [Садулов, А. 2000, с. 105].

След завладяването на големите острови в Егейско море и на остров Кипър постепенно назрява и времето за нова, по-сериозна османска инвазия срещу Крит [Кордѳтов, Г. 1957, с. 119]. Всъщност, още през 1564 г. след експедицията на Матюрен Ромегас венецианците осъзнават, че османците възнамеряват да атакуват Крит или Кипър. Двата острова често служат за убежище на рицарите хоспиталиери след техните рейдове срещу османците. Венеция предприема действия за усиление на отбранителните възможности на двата ключови острова. Републиката инвестира сериозен финансов ресурс за преустройство на отбранителните съоръжения и изграждането на местни манифактури, чиято продукция е насочена към производството на оръдия, пушки и барут. Това се прави с цел да се увеличи нивото на самодостатъчност на островите, което да им осигури възможност да устоят на евентуална османска инвазия до получаването на помощ от Венеция и християнска Европа. Опасенията на венецианците във връзка с амбициите на Високата порта да сложи ръка върху най-значимите им средиземноморски владения се оправдават съвсем скоро. В началото на 1750 г. във Венеция пристига османски емисар, който настоява за незабавното предаване на Кипър. Венецианците, разчитайки на помощ от Хабсбургите, другите италиански държави и папата, отказват [Стоянов, А. 2016, с. 251].

В крайна сметка през 1573 г. османските войски начело с великия везир Мехмед Соколлу завладеват Кипър. Това се случва само две години, след като Османската империя губи флота си в морската битка при Навпакт (Лепанто) през 1571 г. В сражението обединеният флот на католическите европейски държави потопява или пленява 224 от общо 277 кораба на противника, като губи до 15² галери [Еремеев, Д., Мейер, М. 1998, с. 167]. Загубите на османците в жива сила са 30 000 убити и над 3000 пленени техни бойци. Загубите на съюзниците са 8000 убити и около 21 000 ранени. Освен това са освободени повече от 1500 роби християни. Основен принос за победата на Запада в тази морска битка има командващият обединения християнски флот дон Хуан Австрийски [Тютюнджиев, И. 2017, с. 468]. Преустановяването на военните

² Според някои автори съюзниците губят само 10 галери вж. Тютюнджиев, И. 2017, с. 468.

действия от страна на европейските държави и разпускането на Свещената лига дават възможност на османците бързо да възстановят своя флот и с негова помощ през 1574 г. отнемат от испанците Тунис. Показателни за актуалната по това време ситуация са думите на великия везир Мехмед Соколлу пред испанския посланик по време на мирните преговори: „*При Лепанто вие само ни остригахте брадата, но със завземането на Кипър ние ви отрязохме ръката*“ [Еремеев, Д., Мейер, М. 1998, с. 167].

Подготовката на първата военна експедиция на османците срещу Крит през XVII в. се провежда в последните години от управлението на султан Мурад IV (1623–1640). Венецианците разбират за османските планове и за да предотвратят войната, предлагат на Високата порта откуп от 45 000 жълтици. Преговорите са осуетени от смъртта на османския владетел. Венецианците подновяват преговорите след възкачването на престола на новия султан – Ибрахим I (1640–1648). Този път сумата, която предлагат, е увеличена на 50 000 жълтици. Откупът е приет и по този начин подготовката за военен поход срещу Крит е преустановена [Садулов, А. 2000, с. 105].

Постигнатото споразумение не поставя край на амбициите на Високата порта за завладяване на Крит, а само отлага за кратко инвазията срещу острова, докато османците намерят подходящ повод [Κορδάτου, Γ. 1957, σ. 121]. И този повод не закъснява – през 1644 г. в акваторията на Крит малтийски рицари пленяват османски кораб. В описанието на случилото се различните автори представят не съвсем еднородна информация. Затова ще изложим представената от тях информация по-подробно. Според Константинос Теодоридис през септември 1644 г. малтийски корсари нападат кораб, който превозва към Египет поклонници и високопоставени османски служители. Понеже инцидентът се случва в близост до Крит, Венеция е обвинена в укриване на агресорите, с което нарушава по-рано сключени споразумения [Theodoridis, The Keyser Octavianus incident..., pass.]. Според Ахмед Садулов на османския кораб, който пътува към Мека, се намират около 600 поклонници. На борда са и новоназначеният кадия (съдия) на Мека, някой си Мехмед Ефенди, и наскоро сваленият от поста къзларага Сюнбюл ага. Сюнбюл ага пътува за Египет, чиято територия е определена за място на неговото заточение. Повечето от пасажерите на кораба са избити. Пленени са около 60 души, сред които е и кадията Мехмед Ефенди. По-късно корабът е потопен заедно с пленниците [Садулов, А. 2000, с. 105]. Според гръцкия историк Янис Кордатос сред официалните лица на кораба е и една от жените на султана, която заедно с другите поклонници е носела дарове в свещения за мюсюлманите град. Според същия учен на Крит малтийските рицари продават част скъпоценния товар на пленения османски кораб [Κορδάτου, Γ. 1957, σ. 121]. Александър Стоянов представя инцидента по следния начин: османски конвой, превозващ велможи от Истанбул към Александрия, е атакуван от малтийски рицари. Те избиват екипажите, потопяват корабите, поробват оцелелите и се отправят към Крит [Стоянов, А. 2016, с. 266]. Според британския историк Джон Норвич инцидентът се случва през месец октомври. Ескадра в състав от шест кораба на малтийските рицари плава в Егейско море, където среща галеон, на който има знатни османски особи, пътуващи с поклонническа цел към Мека. Сред тях са кадията на града (Мека), главният евнух, около 30 жени от харема и около 50 роби гърци. Рицарите атакуват османския кораб и го пленяват. След това заедно с плячката си те се отправят към Крит. Достигайки южното крайбрежие на острова, акостира на неохраняемо място, за да попълнят запасите си от прясна вода. Местният венециански управител не желае да бъде съпричастен към инцидента с османския кораб и настоява пред малтийските рицари незабавно да напуснат неговата територия. В крайна сметка след няколко категорични отказа да бъдат приети в различни пристанища на Крит малтийските рицари изоставят османския кораб, който вече не е годен да плава, и заедно с пасажерите му и се връщат в Малта [Норвич, Д. 1982 [2010] [2015], гл. 42, pass.; Норвич, Д. 2010, гл. XVII, pass.]. Според Ф. А. Ангели инцидентът с османския кораб се случва през юли 1644 г. Той е атакуван от галери на малтийските рицари, които преди това са на котва в някое

от критските пристанища [Ангели, Ф. 2002, с. 223]. Любопитна е интерпретацията по случая на Джон Фрили. Според него инцидентът със завладяването на османския кораб става в близост до остров Родос. Сред пленниците са Сюнбюл ага, който пътува към Мека с поклонническа цел, и една негова робиня, бивша дойка на наследника на султан Ибрахим I – Мехмед IV. С нея е и нейният син, за когото малтийците решават, че е син на султана. С идеята да получат голям откуп те вземат детето със себе си. По-късно, когато осъзнават грешката си, възпитават младежа в християнски ценности и под името падре Отомано той става доминикански монах [Фрили, Д. 2004, с. 167–168]. Интересна е и версията, представена от К. Финкел и изградена на базата на османски извори от онова време. Според нея около бреговете на остров Карпатос (разположен между Родос и Крит) малтийски корсари атакуват малка османска флотилия. На борда на един от корабите пътува към Египет и уволненият черен евнух Сюнбюл ага. Освен него на османските кораби има неизвестен брой високопоставени особи, пътуващи с поклонническа цел към Мека. При завладяването на османските кораби Сюнбюл ага е убит. След инцидента корсарите се отправят към едно от критските пристанища, където в знак на благодарност за оказаното съдействие, подаряват част от заграбените богатства на генерал-губернатора на острова. Няколко дни по-късно корсарите потопяват пленените османски кораби и отплават на Запад. Новината за инцидента предизвиква гняв в османската столица, където се налага мнението, че венецианците на Крит преднамерено не спазват условията на съглашението, според което не трябва да се приемат в местните пристанища кораби, чиито екипажи възнамеряват да предприемат пиратски действия или вече са извършили такива над плавателни съдове на други страни. С цел да се изясни дали към инцидента са съпричастни държавите, които представляват, при фаворита на султана Кинки Хюсеин са извикани всички чужди посланици. Те са подложени на разпит и от тях са изискани писмени показания. Отначало посланиците отказват да съдействат. По-късно се съгласяват, но при условие, че с цел установяване на истината, се изпрати човек на Крит. Междувременно някои от оцелелите в инцидента османски моряци се завръщат в Истанбул. Те свидетелстват, че малтийските рицари са останали на Крит в продължение на двадесет дни, където са продавали заграбеното и са попълвали своите продоволствени запаси. Информацията, предоставена на дожа от венецианския губернатор на Крит, е, че малтийските кораби са останали в пристанището толкова дълго, колкото да свалят на брега няколко гърци, след което отплавали към Малта. Служителят, който отговаря за участъка от крайбрежието, посетено от малтийците, е екзекутиран, защото по същото време не е бил на своя пост [Финкел, К. 2009, с. 311–313].

Повествованието изисква да изясним какви са актуалните за разглеждания период отношения между Венеция и Малта. Въпреки че малтийските рицари, известни още като йоанити, имат сериозни владения на територията на Венеция, те и венецианците изпитват сериозна неприязън помежду си. Във венецианските владения на йоанитите влизат редица манастири, наследени от тамплиерите след унищожаването на техния орден през 1312 г. В основата на неразбирателството между венецианците и йоанитите е възгледът за живота, който изповядват едните и другите. От една страна, рицарите, дали обет за бедност, целомъдрие и послушание, изпитват неприязън към привързаността на венецианците към разкоша и охолния живот, а от друга – приемайки за своя мисия борбата срещу мюсюлманите, ненавиждат примиренческата политика, която венецианците водят спрямо Османската империя. Въпреки че през 40-те години на XVII в. йоанитите са бледо подобие на предшествениците си от предходните столетия, те продължават да поддържат своите болници, които се отличават с високо ниво на хигиена, и да полагат сериозни грижи за своите пациенти. Морските походи на малтийските рицари започват да губят характеристиките на свещена война и по-скоро придобиват пиратски облик – нападат не само османски кораби, но под различен предлог атакуват венециански и други християнски търговски съдове. Това поведение на йоанитите и особено нападенията над османски кораби предизвикват сериозна тревога в управленските кръгове на Венеция, защото за

подобни инциденти султанът обвинява венецианците, които поради причини от комерсиален характер се стремят да поддържат добри отношения с Високата порта. Затова нееднократно дождът на Венеция изразява своя протест пред местния водач на Ордена на йоанитите. Дори след разгледания по-горе инцидент се стига дотам, че дождът заплашва да бъдат конфискувани имотите на рицарите на територията на републиката. В интерес на истината и това не променя поведението на йоанитите [Норвич, Д. 1982 [2010] [2015], гл. 42, pass.; Норвич, Д. 2010, гл. XVII, pass.].

След като вестта за трагичния морски инцидент от 1644 г. достига Истанбул, Високата порта взема решение за подготовка на военен поход с цел завладяването на Крит [Кордатов, Г. 1957, с. 121]. За целта според Ахмед Садулов е подготвен флот, състоящ се от 300 кораба, който през април 1645 г. отплава към острова [Садулов, А. 2000, с. 105].

Според Янис Кордатос официалната заповед, дадена на командващия на османския флот, е за война срещу малтийските рицари, но султанът тайно му нарежда да се отклони от маршрута и да се насочи към Крит, където османските войски да дебаркират в района на Канея [Кордатов, Г. 1957, с. 121]. Александър Стоянов разглежда казуса по подобен начин. Според него за заблуда на венецианците османският флот, който под командването на капуданпашата Юсуф превозва около 50 000 бойци, се установява в Наварино (в югоизточната част на полуостров Пелопонес). Там под предтекст, че се готви да отплава към Малта, изчаква три седмици, но в крайна сметка се отправя към Крит [Стоянов, А. 2016, с. 266]. Подобна е интерпретацията на събитията, представена от Джон Норвич. Според него венецианските агенти в Истанбул съобщават, че се подготвя голям военен флот. Първоначално се смята, че той ще бъде изпратен към Малта. Предположението се потвърждава от официално заявление, направено от Високата порта през март 1645 г. Постоянният представител на Венеция в османската столица обаче предупреждава, че това е подвеждаща информация. Според неговата депеша до управлението на републиката султан Ибрахим I е убеден, че в основата на инцидента стоят венецианците. Според Норвич са подготвени 400 кораба, които на 30 април преминават през Дарданелите. Те действително се отправят към Малта и подминавайки Крит, се насочват към Наварино за попълване с боеприпаси и продоволствие. На 21 юни след отплаването на османския флот от Наварино става ясно, че истинската цел на кампанията е Крит. На 25 юни османските кораби акостират в района на Канея [Норвич, Д. 1982 [2010] [2015], гл. 42, pass.; Норвич, Д. 2010, гл. XVII, pass.]. Според Ф. Ангели флотът на османците, поел към Крит, се състои от 106 галери и 300 транспортни кораба. Те превозват 50 обсадни оръдия и между 70 000 и 100 000 бойци. Корабите отплават от Истанбул на 30 април 1645 г. и дебаркират на Крит през юни същата година [Ангели, Ф. 2002, с. 224].

Според К. Финкел важна роля при вземането на решение от османците за военна кампания срещу Крит има фактът, че по това време в управляващите среди се налагат привържениците на крайните мерки, тоест войнолюбците. В действителност след смъртта на Кеманкеш Кара Мустафа паша в управленските кръгове на империята не остават привърженици на умерената политика. Лидер на привържениците на политиката на крайни мерки е Кинки Хюсеин. Поддържа го и от друг фаворит на султана – Силяхдар Юсуф ага, който е повишен в ранг на паша и е назначен за главнокомандващ на османския флот, след което получава широки правомощия – да ръководи както морските, така и сухопътните операции. По всичко изглежда, че имперският съвет не е протака дълго вземането на решение за предприемането на военни действия [Финкел, К. 2009, с. 313].

Моментът за водене на военни действия е изключително подходящ за Високата порта, защото венецианците не могат да разчитат на сериозна помощ от европейските владетели. Ресурсите на голяма част от тях са ангажирани в т.нар. Тридесетгодишна война (1618–1648 г.), която е изключително изтощителна за християнска Европа [Кордатов, Г. 1957, с. 121; Стоянов, А. 2016, с. 266].

Осъзнавайки османската заплаха, венецианското правителство започва реализирането на програма за защита на Крит. Според програмата на главния проведитор³ Андреа Корнаро трябва да се изпрати сумата от 100 000 дуката и да се подготви армия от 2500 души, включваща военни инженери, строители и сапъори. Предвижда се войската да се набере на самия остров. Според програмата трябва да се изпрати и флот, състоящ се от 30 галери и 2 галеаса. Неговата подготовка започва на 10 февруари 1645 г. С този флот се предвижда на Корнаро да се доставят още 100 000 дуката и разпореждания, според които да предприеме мерки за отразяването настъпването на османците. На флота обаче е заповядано да изчака близо до остров Закинт, докато към него се присъедини друг обединен флот от 25 кораба, изпратени от Тоскана, Неапол, както и рицари, изпратени от папата. През това време османците вече заемат позиции на Крит [Норвич, Д. 1982 [2010] [2015], гл. 42, pass.; Норвич, Д. 2010, гл. XVII, pass.].

Според К. Финкел османският флот достига бреговете на Крит на 26 юни 1645 г. [Финкел, К. 2009, с. 313]. Според Ян. Кордатос османците се озовават срещу Канея на 24 юни 1645 г. [Кордатов, Г. 1957, с. 122]. Според Ал. Стоянов това се случва ден по-рано – на 23 юни [Стоянов, А. 2016, с. 266]. Според Кордатос османците дебаркират в района на манастир, който се намира западно от града [Кордатов, Г. 1957, с. 122]. Венецианците не са подготвени. Въпреки добре укрепените крепости те изпитват недостиг на жива сила. Към това сме длъжни да добавим, че местното гръцко население не е добре настроено към тях и в този смисъл венецианците не могат да разчитат на него [Стоянов, А. 2016, с. 266–267]. В миналото коренните жители на Крит нееднократно вдигат бунтове срещу венецианската власт над острова. Поради ограничения си регионален характер тези бунтове са потушавани лесно. Изключение е въстанието от 1570 г., което обхваща цялата територия на острова, но венецианците успяват да се справят и с него [Кордатов, Г. 1957, с. 119–120].

В описаната обстановка и след редица атаки Канея е превзет. Според Кордатос това се случва на 12 август [Кордатов, Г. 1957, с. 122]. Според Ф. Ангели Канея пада на 19 август, след 55-дневна обсада [Ангели, Ф. 2002, с. 224]. Според Дж. Норвич – на 22 август, като османците проявяват благородство, разрешавайки на защитниците на града да го напуснат необезпокоявани и с кораби да отплават към Суда [Норвич, Д. 1982 [2010] [2015], гл. 42, pass.; Норвич, Д. 2010, гл. XVII, pass.]. К. Финкел споделя мнението на Норвич, че на защитниците на Канея е дадена възможност да се оттеглят безпрепятствено, като вземат със себе си своето имущество. Според Финкел градът е завзет след двумесечна обсада [Финкел, К. 2009, с. 313]. Според Ал. Стоянов падането на Канея е около месец и половина след акостирането на флота на завоевателите и малко преди да започнат да пристигат първите подкрепления с кораби на Папството и Тоскана [Стоянов, А. 2016, с. 267].

След като обединеният християнски флот пристига в района на Крит, веднага прави два опита за превземане на Канея, но и двата са неуспешни. В средата на октомври невенечианската част от флота, командвана от папския адмирал и управител на Пьомбино Николо Людовизи, решава да се върне у дома. На фона на явната неприязън, с която невенечианците се отнасят към похода, това не е изненадващо [Норвич, Д. 1982 [2010] [2015], гл. 42, pass.; Норвич, Д. 2010, гл. XVII, pass.]. Така османците успяват да запазят контрола си над Канея. Малко по-късно основната част от техния флот отплава към континента, за да прекара там зимните месеци [Стоянов, А. 2016, с. 267]. В Истанбул въпреки постигнатите успехи командващият османските войски на Крит е подложен на остри критики от страна на великия везир Султанзаде Мехмед паша. Силяхдар Юсуф паша е обвинен, че не е организиран правилно обсадата на Канея и че е донесъл твърде малко трофеи. Впоследствие отказва да се върне на Крит с аргументите, че зимата не е сезон, подходящ за водене на военни действия, и че флотът не е подготвен. Султанът заповядва Силяхдар Юсуф паша да бъде екзекутиран за непокорство [Финкел, К. 2009, с. 313].

³ Административна длъжност. Заемащият я контролира капитана на наемниците на служба във Венеция.

Едновременно с османската инвазия на Крит военни действия се водят и в Далмация [Ангели, Ф. 2002, с. 224]. Венеция предприема действия по усиление на своите гарнизони там и на Корфу. Също така укрепява и отбранителните съоръжения до Лидо и Маламоко [Норвич, Д. 1982 [2010] [2015], гл. 42, pass.; Норвич, Д. 2010, гл. XVII, pass.]. През 1646 г. османците завземат територии в Далмация, някои от които губят през следващата година [Финкел, К. 2009, с. 314]. През този период Венеция е ангажирана най-вече с оказване на подкрепа на Крит. Почти ежедневно към острова се отправят галери и транспортни кораби, натоварени с със снаряжение и продоволствия.

Крит обаче се нуждае преди всичко от върховен главнокомандващ, който да е личност с качества и авторитет. Изборът се проточва дълго и в крайна сметка пада върху самия дож по това време – Франческо Ерицо. Неговата кончина на 3 януари 1646 г. осуетява този избор и впоследствие не е назначен върховен командващ на Крит. Вниманието на управляващите Венеция кръгове е насочено към събиране на средства, необходими за защитата на Крит. За целта започват да се продават благороднически титли [Норвич, Д. 1982 [2010] [2015], гл. 42, pass.; Норвич, Д. 2010, гл. XVII, pass.]. Дори холандският консул във Венеция между 1648 и 1687 г., Джакомо Стрийкер, осигурявайки кораби и пари за венецианската кауза, вижда във войната перфектна възможност да бъде приет сред венецианската аристокрация. Последван е и от други представители на „фламандската нация“. Сред тях са наследниците на аристократичната фамилия Ван Аксел [Theodoridis, The Keyser Octavianus incident..., pass.].

Същевременно новият дож Франческо Молин изпраща петиции до редица европейски държави. Сред тях са не само Англия, Франция и Испания, но и Швеция, Дания, Полша и Русия. Отправена е петиция дори до Персия. Изброените държави, с изключение на Франция, не реагират на петицията. Всъщност реакцията на Франция, която държи на добрите си отношения с Високата порта, се ограничава до препоръка към дожа да приеме османските условия, за да избегне пълното унищожение [Норвич, Д. 1982 [2010] [2015], гл. 42, pass.; Норвич, Д. 2010, гл. XVII, pass.].

В тази обстановка единствената възможност пред Венеция е да задържи османците в района на Канея, докато успее да дислоцира нови сили на Крит, с чиято помощ да изтласка завоевателите от града, а по този начин – и от острова. За да възпрепятства транспортирането на подкрепления за османските войски на Крит, командващият венецианския флот Джироламо Морозини поставя задача на своя родственик Томазо Морозини с флотилия от 23 кораба да блокира Дарданелите. Т. Морозини успява за продължителен период от време да задържи контрола над протока. Това въсещава султана, който заповядва капуданпашата (командващ османския флот) да бъде обезглавен. Новият командващ османския флот, реално заплашен да последва съдбата на своя предшественик, успява да пробие блокадата и да достигне Крит. В района на острова действията на 75-годишния капитан-генерал Джовани Капело са пределно бавни и нерешителни, поради което османският флот успява да влезе в пристанището на Канея [Норвич, Д. 1982 [2010] [2015], гл. 42, pass.; Норвич, Д. 2010, гл. XVII, pass.].

Като цяло военните действия през 1646 г. не се характеризират с особена активност. Основните събития са обсадата и превземането от османците на Ретимно [Стоянов, А. 2016, с. 267]. Според Ян. Кордатос градът е обсаден по суша и по море през септември 1646 г. и след редица изтощителни атаки и много жертви е сключено споразумение, на базата на което на 3 ноември Ретимно е предаден на завоевателите [Κορδάτου, Γ. 1957, σ. 122]. Според Норвич османците влизат в града на 13 ноември [Норвич, Д. 1982 [2010] [2015], гл. 42, pass.; Норвич, Д. 2010, гл. XVII, pass.], а според Стоянов това се случва още през октомври [Стоянов, А. 2016, с. 267]. Според К. Финкел Ретимно пада в началото на годината. Впоследствие са завладени редица други укрепления, разположени по цялата територия на острова [Финкел, К. 2009, с. 314]. Нерешителните действия на Джовани Капело водят до неговото отзоваване и осъждане на една година затвор. Постът му е зает от Жан-Батист Гримани. Назначаването на Гримани влива нови

морални сили сред редовете на венецианския флот [**Норвич, Д.** 1982 [2010] [2015], гл. 42, pass.; **Норвич, Д.** 2010, гл. XVII, pass.].

През зимата на 1646–1647 г. Крит е покосен от чумна епидемия, която за около година ограничава военните действия [**Стоянов, А.** 2016, с. 267]. В началото на 1647 г. съдбата предоставя възможност на Томазо Морозини да се реваншира за претърпяното поражение от османския флот при Дарданелите през предходната година. Докато преследват пирати, той и флотът му се озовават в обкръжението на 45 османски кораба. Морозини хладнокръвно приема неравната битка, разпореждайки на своите бойци да открият огън по противника, когато той се приближи достатъчно, така че венецианските оръдия да нанесат максимални поражения на превъзхождащите ги османци. Когато битката прераства в ръкопашна схватка Мозорини се хвърля в най-горещата точка на боя и това коства живота му. Изходът от сражението се решава от Гримани, който пристига с три кораба в решаващия момент и оказва навременна подкрепа на флота на Томазо Морозини. Османците напускат полесражението, губейки 4 съда. Тялото на Морозини е транспортирано до Венеция, където е погребано с почести. При вестта за изхода от битката султанът побеснява. Разпорежда да се изпратят към Крит още кораби, войски и оръжие. Този път няма как да езекутира командващия османския флот, защото той също загива по време на битката, но заповядва конфискация на неговото имущество.

През разглеждания период положението на венецианците на Крит се усложнява. Две от петте им крепости по северното крайбрежие на острова (Канея и Ретомно) са завладени от османците. Суда е блокирана откъм морето и това възпрепятства изпращането на помощ за нейните защитници. В Суда и в Кандия върлува чума, от която османците не са засегнати. Изложените обстоятелства позволяват на завоевателите да предприемат сериозна обсада на Кандия. Според Дж. Норвич това се случва през лятото на 1647 г. [**Норвич, Д.** 1982 [2010] [2015], гл. 42, pass.; **Норвич, Д.** 2010, гл. XVII, pass.]. К. Финкел изказва мнението, че началото на обсадата е поставено през октомври 1647 г. [**Финкел, К.** 2009, с. 314], а Ф. Ангели – на 26 март 1648 г. [**Ангели, Ф.** 2002, с. 224]. Според Ал. Стоянов [**Стоянов, А.** 2016, с. 267], Аспасия Пападаки [**Папаδάκη, А.** 1998, с. 16] и К. Теодоридис [**Theodoridis, The Keyser Octavianus incident...**, pass.] началото на обсадните действия е поставено през май 1648 г., ръководи ги Дели Хюсеин паша [**Папаδάκη, А.** 1998, с. 16].

В действителност под контрола на венецианците е още една крепост – Сития, но тя се намира в най-източната част на острова, тоест отдалечена е от Кандия и Суда [**Норвич, Д.** 1982 [2010] [2015], гл. 42, pass.; **Норвич, Д.** 2010, гл. XVII, pass.].

Крепостта на Кандия е много добре укрепена и устоява на османските атаки дълги години. През това време завоевателите завладяват по-голямата част от Крит [**Кордатов, Г.** 1957, с. 122]. До края на 1650 г. те вече владеят 90% от територията на острова. Извън техния контрол освен Кандия са и няколко крайбрежни крепости. Една от водещите причини за стоицизма на техните защитници е, че получават постоянна подкрепа по море от венецианския флот [**Стоянов, А.** 2016, с. 267].

Според документи от венецианските архиви през 1649 г. с цел да бъде преустановена инвазията на Крит, венецианските разузнавателни служби разработват план за заразяване на османските войски на острова с чума. На 5 февруари 1649 г. ръководителите на Инквизицията Пиеро Морозини, Пиеро Куерини и Джеронимо Джустиниани, получават секретно писмо от Зара (сега Задар, Хърватия), венецианско владение на крайбрежието на Далмация. В него *Provveditore Generale di Dalmazia et Albania* – Лунардо Фосколо, предлага план за прекратяване на обсадата на Кандия, като се проведе секретна операция по заразяването на османските сили с отровна течност, която той описва като „квинтесенция на чумата“. Смята се, че планът може да бъде осъществен тайно, защото чумните епидемии са често явление на острова. Фосколо предлага масово заразяване с чума на всички османски лагери в различни области на Крит, понеже една епидемия, възникнала само в османския лагер около град Кандия, би предизвикала

подозрение у османците. Реализирането на този план, макар и изглеждащ перфектно, е отложено. Една от причините за отлагането е, че според тогавашното схващане чумата е смятана за болест на горещите летни месеци, която не се появява през зимата. Така или иначе по неизвестни причини планът за заразяването на османските войски не се реализира. Можем да допуснем, че поне една от причините са успехите на венецианския флот в Егейско море, с които се ограничава подвозът на логистична подкрепа за османците на Крит. При тези обстоятелства венецианците вероятно са вярвали, че прекратяването на османската инвазия на острова е само въпрос на време [Thalassinou, E., Tsiamis C., Poulakou-Rebelakou, E., Hatzakis, A. 2015, pp. 2148–2153].

Продължителната, безрезултатна обсада на Кандия е причина за размирици и бунтове в редовете на османската армия. През август 1649 г. еничарите, които са обсадили града, самоволно напускат позициите си [Садулов, А. 2000, с. 105; Финкелъ, К. 2009, с. 340]. Това не е изолиран случай. В две непубликувани до момента писма, адресирани от един православен йерей⁴ от Балканите до руския цар Алексей Михайлович (1645–1676), в които се предоставя информация за хода на войната, откриваме информация за размирици сред османските войски на Крит. В първото писмо, което е от 10 септември 1649 г., четем следното: „И когато капитанът падна [османците], тръгнаха и отидоха отново в Ханя и потърсиха цялата войска, за да си тръгнат от Ханя, но пашите не пожелаха. И върхлетяха срещу пашите да ги ...⁵, Тели Хюсеин паша избяга и се скри и се спаси. И ...⁶ един бей, и разграбиха богатството на Яничар ага и се изпрати вест в Константинопол. А везирът е практичен и разумен и на часа изпрати хора и ги усмири и изпрати отново Клинджи Кутани да стане отново сераскерджи Тели Хюсеин паша. Обаче задържаха галерите и изпратиха дума: „...⁷ или тръгваме“ и така ...⁸ да изпратят пет хиляди еничари и две хиляди спахии“.

(„καὶ ὅταν ἔπεσε ὁ καπετάνος, ἔφυγον καὶ ἤρταν πάλιν εἰς τὰ Χανία καὶ ἐγύρεψαν ὄλο το ἀσκέρι νὰ ἀφίσουν τὰ Χανία νὰ φύγουν, πλὴν ἡ πασήδες δὲν ἰθέλησαν, καὶ ὄρμισαν κατὰ τὸν πασήδων νὰ τοὺς παρλατίσουν καὶ ἐφίγε ὁ Τιλῆ Χουσεῖν πασῆς καὶ ἐκριβήθη καὶ ἐγλι[τω]σε, καὶ ἐπαρλάτισαν ἕναν πέρι καὶ ἐδιαγούμισαν τὸν βίον τοῦ γιανιτζάρ αγα καὶ ἐδώθη λόγος εἰς τὴν κο[ν]σταντινούπολην. καὶ ὁ βεζήρις ἦναι πρακτικὸς καὶ φρόνιμος καὶ τῆς ὄρας ἔστειλεν ἀνθρώπους καὶ τοὺς ἠρήνεψε καὶ κλήτση καυτάνη ἔστηλε πάλιν νὰ γίνε σερασκετζῆς πάλιν ὁ τελῆ χουσεῖν πασῆς, πλὴν ἐκράτισαν τὰ κάτεργα καὶ ἔστιλαν λόγω ἡμὲν καὶ στήλετε γιάρτουμα, ἦδι καλὸς, ἡ δὲ φεύγωμε καὶ ἔτση κωνομοῦν νὰ στήλουν πέ[ν]τε χιλιάδας γιανιτζάρους καὶ δύο χιλιάδας спаχίδες“) [РГАДА, Ф. 52, оп. 2, № 353].

Във второто писмо, което е от 16 декември 1650 г., откриваме следната информация: „Но агаряните, които се намираха в Ханя на Крит, се притесниха много от глад и от толкова войни, че поискаха да изоставят крепостта и да си тръгнат“.

(„πλὴν ἡ ἀγαρινῆ, ἡ εὐρίσκοντες εἰς τὰ χανία τῆς κρίτης, ἐстанаχορέθησαν κατα πολὰ ἀπο πίνα καὶ ἀπὸ πολέμους τόσον, ὅτι ἠθέλησαν νὰ ἀφίσουν το κάστρο νὰ φύγουν“) [РГАДА, Ф. 52, оп. 2, № 379].

⁴ Писмото е подписано от неизвестен за историята митрополит: „От мен, най-нищожния Даниил преди Халкидонски, а сега Търновски [митрополит], до Твое Царско Величество“ („Ἐξ ἐμοῦ τοῦ ἐλαχίστου πρόην Χαλκηδώνος Δανιὴλ καὶ νῆν Τορνόβου εἰς τὴν μεγάλην σου βασιλεία“). Най-вероятно писмото е написано от актуалния по това време търновски митрополит Дионисий II (1646–1650), който преди е заемал митрополитската катедра в Халкидон, като не е посочил истинското си име поради съображения за сигурност.

⁵ Дума с неустановено значение.

⁶ Дума с неустановено значение.

⁷ Текст с неустановено значение.

⁸ Дума с неустановено значение.

Една от основните причини за невъзможността османците да завладеят Кандия е недоброто състояние на османския флот. От една страна, той разполага с морално остарели кораби, а от друга – командването му често действа неадекватно. Това прави османския флот лесна плячка за венецианските флотилии. Поради невъзможността на Венеция да събере достатъчно голяма сухопътна армия, която да изтласка османците от Крит, републиката се опитва да използва своя флот максимално рационално. Задачата пред него е чрез патрулиране в Егейско море и блокиране на Проливите да възпрепятства военната и логистичната поддръжка от континенталната част на империята за османските войски на Крит [Стоянов, А. 2016, с. 267]. Едновременно с това венецианският флот осъществява дръзки нападения над егейските острови и по гръцкото крайбрежие. През 1646 г. венециански войски дебаркират на остров Тенедос. Получават сериозен отпор от страна на османците, но самият факт, че венецианците посягат на стратегически за подвоза на подкрепления и доволствие за Крит остров, е притеснителен за османците [Финкелъ, К. 2009, с. 314]. През 1647 г. Жан-Батист Гримани среща османски флот край остров Евбея (Негропонт) и го прогонва от региона. Оттам организира нападения над района на Пагасетийския залив, като нанася удар и срещу османската крепост във Волос. По-късно отплава към Хиос и Митилини. През същата година (1647) венецианците атакуват и Коринтския залив, дебаркират на сушата и опустошават Амфиса.

По същото време проблеми на османците създават и албанците, които през разглежданата година (1647) вдигат въстание. Докато османските войски бележат успехи на Крит, империята има сериозни проблеми в Егейско море и в земите на древна Елада. Османският флот, който доскоро е господствал в морето, вече не е в състояние да се противопостави на венецианския. Командващият на османския флот (капуданпашата) не смее да приеме битка с венецианските кораби. От своя страна, чрез действията си венецианците създават измамното впечатление, че се стремят да завладеят островите, които са владели преди. При това тяхното внимание е изцяло насочено към развоя на събитията на Крит. Действията на венецианците в акваторията на Егейско море предизвикват брожения сред жителите в земите на древна Елада. Повечето от тях обаче – средната класа и бедните – остават безучастни поради ненавистта, която те, както и жителите на Крит, изпитват към венецианците [Κορδάτου, Γ. 1957, σ. 125].

За да възпрепятства възможността на османците да изпращат подкрепления за своите войски на Крит, венецианският флот се съсредоточава на остров Китира. Там венецианците получават информация, че османският флот се намира в региона на Патмос и заплашва да атакува островите. Тогава венецианският флот отплава от Китира и след три дни достига остров Санторини (Тира), където среща османския флот. Капуданпашата заповядва на своите кораби да се оттеглят. Венецианците ги преследват и им нанасят сериозни щети. Оцелелите османци стигат до остров Наксос, слизат на сушата, за да организират отбранителни действия. За тази цел използват един манастир, но в крайна сметка се предават. След това венецианският адмирал Фосколо потегля към остров Лерос, където сваля войски, а към остров Кос изпраща кораби, пристигнали от йонийските острови Закинт и Кефалония. Поведението на венецианците към местното население е изключително враждебно, а островът е подложен на грабежи. Затова след оттеглянето на основните венециански сили от Кос малкото останали там венецианци са избити, в това число и командващият на корабите, пристигнали от Закинт и Кефалония. През това време адмирал Фосколо сломява османската съпротива на Лерос и завладява острова. От Лерос адмиралът се придвижва към остров Скирос, опустошава го и взема със себе си голяма част от местните жители, вероятно като роби. От Скирос Фосколо отплава към Пелопонес и по-конкретно към град Монемвасия. Не предприема атака срещу крепостта, защото тя е добре укрепена, но опустошава околните земеделски райони. Агресивните действия на венецианците нанасят сериозни щети на островите в Егейско море и по крайбрежието на гръцките земи [Κορδάτου, Γ. 1957, σ. 125–127].

През 1648 г. венециански флот отново блокира Дарданелите. В резултат на това османците са лишени от достъп до Егейско море, което, от една страна, възпрепятства снабдяването на османските гарнизони, разположени на Крит, а от друга – затруднява и снабдяването на Истанбул с продоволствия. Османският флот напуска базата си и по суша е транспортиран в Чешме (в западната част на Мала Азия). Това донякъде дава възможност да се преодолеят ограниченията, наложени от венецианците при Дарданелите. През април 1648 г. от Истанбул на вода е спусната нова мощна ескадра, която успява да пробие блокадата на пролива [Финкелъ, К. 2009, с. 314]. Информация, която вероятно касае тези събития, откриваме в цитираното по-горе писмо от 10 септември 1649 г., адресирано до цар Алексей Михайлович от митрополит на име Даниил, представящ се като предстоятел на Търновската катедра. В документа е отбелязан и разгромът, който претърпява османският флот в залива на Фоча (Фокея) през 1649 г.: „Флотата излезе от Константинопол, като капитан беше Вогинин Ахмет паша, със седемдесет галери и осем магуни и шест партуни, пълни с джепане. Седемнадесетте галеона, които пазеха протока, на франките (венецианците) потеглиха и флотът на турците излезе извън протока и турците се одързостиха, че са ги изплашили, и придобиха смелост и отидоха и влязоха в пристанището, наречено Фоча. А галеоните на франките (венецианците) впоследствие ги подбраха и ги настигнаха в пристанището, и застанаха отвън и им причиниха голямо страдание – не им оставиха нито магуни, нито здрава галера, и взеха и ...⁹ галеони и една магуна с джепането. Нямаха със себе си галера, за да ...¹⁰ в пристанището, безредно завземаха всички галери и така ги отстраняваха. А те отново ремонтираха няколко и излязоха и отидоха в Смирна и там капитанът намери седемнадесет английски ...¹¹ и ги взе със себе си, и дойдоха, и бейовете от Бяло море и от Мисири и Парпария и станаха сто и осемдесет парчета – галери и портуни. И като отиваха към Крит се срещнаха с големия флот на Венеция и се сражаваха един ден и една нощ и на втория ден до обед. Но вятърът причини голяма буря и отстъпиха и победиха франките, а бе загубен половината флот на турците. И отидоха в Ханя и ремонтираха колкото им останаха галери и галеони, да не би да излезе буря и да бъде загубен целият флот на турците и да не се спасят онези, които пострадаха. Понеже капитанът беше непостигнал целите си. И когато поправи галерите, се отправи уж да завземе Суда¹², която пазя голямото пристанище. А тези (венецианците) ги надхитриха изкусно и стреляха на хаос и капитанът се подмами и каза „напред“ да се промъкне, за да се промъкне под парчетата да хвърли аскера навън. Те дадоха парчетата успоредно на земята и ги спряха и ги унищожиха и една бомбарда уцели капитана в гърдите“.

(„Ὁ τοιαυτὰς εὐγένοντασ ἀπο τὸ κωνσταντινόπολην, καπετάνοσ ὦν ὁ Βογινὴν Ἀχουμὲτ πασᾶσ, μὲ ἐβδομήντα κάτεργα καὶ ὀκτὸ μαγούνεσ καὶ ἕξη περτούνια γεμάτα τζεπεχανὰ. Τὰ δεκαυτὰ γαλιόνια, ὅποῦ ἐφίλαγαν τὸ πουγάζι τὸν Φρακὸν, ἔδωσαν δρόμω, καὶ εὐγίκε ὁ τοιαυτὰσ τὸν Τουρκὸν ἔξω ἀπὸ τὸ πογάζα καὶ ἡ Τούρκοι ἐθάρεψαν ὅτη τῆσ ἐφοβίθησαν καὶ ἐπίραν θάροσ καὶ ἐπίγαν καὶ ἠσέβησαν εἰς λιμιόνα ὀνομαζόμενοσ Φόκεσ, καὶ τὸν Φρακὸν τὰ γαλιόνια τοῦσ πίραν κατόπι καὶ τοῦσ ἔντασαν μὲσ τὸ λιμιόνα καὶ ἐστάθησαν ἀπέξω καὶ τοῦσ ἔκαμαν μεγάλι καταδίκη, οὔτε μαγούνεσ τοῦσ ἄφισαν, οὔτε κάτεργω γερῶ, καὶ ἐπίραν καὶ τὰ ...¹³γαλιόνια καὶ μία μαγούνα μὲ τὸ γγεπεχανέ, δὲν ἤχον κάτεργον μαζή τουσ δια να σέπουν εἰς το λιμεόνα, ἄμετὰ

⁹ Неразчетена дума.

¹⁰ Дума с неустановено значение.

¹¹ Дума с неустановено значение.

¹² Използвана е думата σοῦδα със значение ‘канавка, ров, хендек’ [вж. Коджаев, А. 1972, с. 752]. Възможно е да се преведе и като ‘проход’, но най-вероятно се има предвид селището Суда, което се намира в непосредствена близост до Ханя.

¹³ Неразчетена дума.

καὶ ἤπιον εἷς τὴν Σμῆρην καὶ ἐκὴ ἤβρε δεκαυτὰ γαλιόνια ε[γ]κλέζηκα ρετζηπέρικα καὶ τὰ ἐπίρε μαζὴ τοῦ ὁ καπετάνος καὶ ἦρθαν καὶ ἡ πέγιδες τῆς ἄσπρης θαλάσσης καὶ ἄπε το μισήρι καὶ τῆς παρπαρι καὶ ἐγίνισαν ἑκατον ὀγδοῖντα κομάτια κάτεργα καὶ περτούνια. Καὶ πιγένοντας εἷς τὴν Κρίτη ἀνταμώθηκαν μὲ τὸ μεγάλο τοναμὰ τῆς Βενετιᾶς καὶ ἔδωσαν πόλεμον μῆαν ἡμέρα καὶ μία νίκτα καὶ τῆ δευτέρῃ ἡμέρα ἕως το μεσιμέρι καὶ ἔβαλε ἄνεμος μεγάλη φουρτούνα καὶ ἀνεχώρησεν καὶ ἐνήκησεν οἱ Φράνκι καὶ ἐχάθη ὁ μισὸς τοναμὰς τὸν Τουρκοῦν. Καὶ ἐπίγαν εἷς τὰ Χανία καὶ ἐμερεμέτησαν τὰ ὄσῃν ἀνέμηναν κάτεργα καὶ γαλιόνια νὰ μὴν ἤθελε κάμη Φουρτούνα ἐκητήνεβε νὰ χαθῆ ὄλος ὁ τοναμὰς τὸν τουρκοῦν καὶ δὲν ἔσσοσε ἐκίνα ὀποῦ ἔπαθην, διότις ὁ καπετάνος ἦτανε βογινίκης ἄπρακτος, καὶ ὄσῃν ἐμερεμέτησε τὰ κάτεργα, ἐκίνησε τάχα νὰ πῆρι τῆ σούδα, ὀποῦ φιλάγι τὸν μέγα λιμιόνα, καὶ αὐτῇ ἐτεχνέθηκαν καὶ ἔριχναν τὲς λουπάρδες χαβατὰν καὶ ὁ καπετάνος ἐγελάστη καὶ ἐλάλισε ἀβάντε τάχα νὰ σέπη ἀπὸ κατω στα νομάτια νὰ ρίζη ἀσκέρι ἔζω, τῆς διηγίσετε. αὐτῇ ἔδωσεν τα νομάτια ὀποῦ εἶχαν ἦσα με τὴν γῆν καὶ ἐβούλισαν καὶ ἐκαταρίμαζάν τους καὶ μῆα λουπάρδα ἔδωσε στὴ στήθος τὸν καπετάνο καὶ ἐτρίπισε τὸ στήθος του...“)[РГАДА, Ф. 52, оп. 2, № 353].

Основание да приемем, че описаните събития са най-късно от 1648–1649 г. е и фактът, че в писмото се споменава и метеж срещу султан Ибрахим I, който е владетел на Османската империя до 1648 г.: „от Анадола имаха метеж, защото се вдигна някой си Катирзоглис с петнадесет хиляди спахии дойде в Скутари и поиска кръвта на султан Ибрахим и той изкла много от турците“.

(„καὶ ἀπὸ τὴν ἀνατολὴ ἔχουν σίγ[χ]ιση, διότις ἐσικόθη κάποιος κατηρτζόγλης με δεκαπέντε χιλιάδες спаχῆδες. καὶ ἦλθεν εἷς τὸ σκουτάρι καὶ ἐζήτα τὸ ἔμα τοῦ σουλτάνη ἡπραγῆμη καὶ ἔκοψε καὶ αὐτὸς περισσοὺς ἀπὸ τοὺς τούρκους...“)[РГАДА, Ф. 52, оп. 2, № 353].

Цитираният документ предоставя информация и за последвалите събития, касаещи войната за Крит: „И (османците) вземат кораби да ги изпратят, но армадата на франките дебне да се покаже това, което остана от армадата на турците, за да ги затруднят, но само Бог знае скритото. Този голям позор претърпяха агаряните и пак не се предават. На сушата в Затра им взеха на турците осемнадесет крепости. Кучерто Франц помага на турчина и вдигна армада срещу венецианеца, но и той взе ...¹⁴ си миналата и тази година от венецианеца. Това пострадаха агаряните...“

(„καὶ πιάουν καράβια νὰ τοὺς στήλουν, πλὴν ἡ ἀρμάδα τὸν Φρακὸν φιλάγη νὰ εὐγη τα ὄση ἀνέμηνεν ἀρμάδα ἀπὸ τὸν τουρκοῦν νὰ βαρεθοῦν, ὅμως ὁ θε[ὸς] μόνος γνώστης τὰ ἐνκρίφηα αὐτὴν τῆ μεγάλη καταισχῆνη ἔπαθαν ἡ ἀγαρινοὶ καὶ πάλην δὲν τὸ βάνουν κάτου ἀπὸ τῆς στεριᾶς εἷς τὴν ζάτρα δεκαοκτὸ κάστρα τοὺς ἐπίραν τοὺς τούρκους, ὁ σκῆλος ὁ Φράτζος βογιθάγι τοῦ τούρκου καὶ σίκοσε ἀρμάδα κατὰ τοῦ βενετζιάνου, πλὴν καὶ αὐτὸς ἐπίρε τῆ παρόρα του ἐπέριση καὶ φέτο ἀπὸ τὸν βενετζ[ι]άνο, αὐτὰ ἔπαθον ἡ ἀγαρηνή...“)[РГАДА, Ф. 52, оп. 2, № 353].

Можем да допуснем, че второто писмо на източния йерей (от 16 декември 1650 г.) предоставя информация за военните действия от текущата 1650 г. В него четем следното: „И турците, като намериха сгоден случай, когато си тръгнаха галеоните, които пазеха протока¹⁵, въпреки ширещата се сред тях смърт, снаряжиха двадесет и пет галери и капитанът взе хиляда спахии, за да ги хвърли в Ханя. Затова ...¹⁶ излезе и премина до Хиос и се срещна с петте и станаха четиридесет и пет галери, но до днес са в Хиос, защото армадите на Венеция пазят

¹⁴ Дума с неустановено значение.

¹⁵ Вероятно се имат предвид Дарданелите.

¹⁶ Неразчетена дума.

Додеканезите на Милос и Аксия и не могат да преминат и чакат случай на лошо време, за да преминат крадешком. От тези и други неща нищо няма до този час...“.

(„καὶ εὐρήσκοντας κίρον ἢ τοῦρκοι, ὅπου ἔφισαν τα γαλιόνια, ὅπου ἐφύλαγαν τὸ [μ]πουγάζη με το να τοὺς ἐπι θάνατος ἀνάμεσά τους ἀρμάτοσαν εἴκοσι πέντε κάτερρα ὁ καπετάνος καὶ ἐπίρε καὶ χιλίους σπαχίδες, δια να τοὺς ρίξη εἰς τα χανία, δια¹⁷ἐξέβι καὶ ἐδιάβη ἕως σι Χίο καὶ εἰσμηξε με τοὺς πέμδες καὶ ἐγίνισαν σαρά[v]τα πέντε κάτερρα, πλὴν ἕως τὴν σήμερον εἰς τὴν Χίο ἦναι, διότι οἱ ἀρμάδας τῆς βενετίας φυλάγουν εἰς τὰ δωδεκάμισα εἰς τὴν μῆλο καὶ εἰς τὴν ἀζίαν καὶ δεν ἰ[μ]ποροῦν να περάσουν καὶ φιλάγον κηρῶ χιμώνος με κλεψίαν να περάσουν, ἀπ’ αὐτὰ καὶ ἄλλα οὐδενὸς ἔχουν δια τῆς ὄρας...“)[РГАДА, Ф. 52, оп. 2, № 379].

През 1649 г. близо до йонийското карйбрежие Джакомо Рива унищожаваше османски флот [Норвич, Д. 1982 [2010] [2015], гл. 42, pass.; Норвич, Д. 2010, гл. XVII, pass.]. През март 1650 г. венецианският флот отново блокира Дарданелите, а през юни нанася няколко сериозни поражения на своя противник [Мантран, Р. 1999, с. 252; Садулов, А. 2000, с. 105]. През 1651 г. при Парос Лазаро Мочениго атакува османска ескадра и я обръща в бяг [Норвич, Д. 1982 [2010] [2015], гл. 42, pass.; Норвич, Д. 2010, гл. XVII, pass.]. През същата година се провежда и първата мащабна морска битка между воюващите страни. Тогава силна османска групировка излиза от своята база в Истанбул и се отправя на юг. Около бреговете на остров Санторини (Тира) се натъква на венециански флот. Проведената там битка е последвана от сражение край бреговете на остров Наксос. В резултат на последното стълкновение османската групировка е разпръсната, а около хиляда нейни бойци попадат в плен [Финкель, К. 2009, с. 340].

Османският флот успява да постигне успехи едва през 1654 г., но те са кратковременни [Мантран, Р. 1999, с. 252; Садулов, А. 2000, с. 105]. Тогава новият главен адмирал (капуданпаша) Кара Мурат паша нанася поражение над венецианците в Дарданелите, но с цената на сериозни загуби (османците губят 6000 души). След това Кара Мурад паша прегрупира своя флот около остров Хиос и извършва внезапно нападение над Тинос. По-късно влиза в битка с венецианците на остров Милос. Оттам поема към Фоча и впоследствие към Дарданелите. От Дарданелите отново отплава на юг, към Крит, а през есента се завръща в Истанбул. През същата, 1654 г. венецианците съумяват да избегнат нова мащабна морска битка с османците, но през юни следващата година (1655) при Дарданелите обединеният венецианско-малтийски флот влиза в стълкновение с противника. Този път, след шестчасова битка, османците се оттеглят [Финкель, К. 2009, с. 340–341]. През 1655 г. венецианският флот, предвождан от Франческо Морозини, разграбва крайбрежието на Атика [Стоянов, А. 2016, с. 267–268]. През същата, 1655 г., венецианският флот се отправя към крайбрежието на Източна Тесалия. Влиза в Пагасетийския залив. Венецианците атакуват крепостта на гр. Волос и разоряват цялата околност. Опустошаването на района около селището Пелион трае три дни. Подобна е съдбата и на други области от континенталните територии на древна Елада. Отношението на венецианците към местното население не е по-добро от това на османците. В северната част на Егейско море две венециански флотилии (на Фосколо и на Морозини) се обединяват и под командването на адмирал Лазаро Мочениго отплава към Дарданелите и ги блокират. Малко по-късно Морозини получава заповед и с част от флота се отправя към Навплио, където османска флотилия, която атакува и побеждава. От Навплио венецианците отплават към Евбея, а оттам – към Дилос. По-късно изненадващо атакуват Монеμвасия. С помощта на корабната артилерия Морозини разрушава моста, който свързва крепостта със сушата. Морозини призовава защитниците да се предадат, но те отказват [Κορδάτου, Γ. 1957, σ. 127–128]. Така през юли 1655 г. приключва безрезултатната петседмична обсада на Монеμвасия [Финкель, К. 2009, с. 341].

¹⁷ Неразчетена дума.

На 14 юни 1655 г. венецианският флот, който е дислоциран срещу Додеканезите, атакува османски флот, който се намира в региона, и с цената на много жертви печели битката. След това част от венецианския флот отплава към Тенедос и Лимнос [**Κορδάτου, Γ.** 1957, с. 127–128].

На 26 юни 1656 г. венецианците удържат нова сериозна морска победа над османците край Дарданелите [**Мантран, Р.** 1999, с. 252; **Садулов, А.** 2000, с. 105]. Причините за поражението на османците имат комплексен характер. От една страна, поради отказа на османските бойци да носят морска служба, флотът им изпитва сериозен недостиг на личен състав. От друга страна в тази битка венецианците получават преимущество благодарение на морските течения и ветровете, които изтласкват османския флот към брега и неговите съдове се превръщат в лесна цел за венецианската корабна артилерия. Новият главен адмирал на османския флот, Кенан паша, без да може да направи каквото и да било, наблюдава как неговите екипажи напускат корабите, за да се спасят с плуване на близкия бряг [**Финкель, К.** 2009, с. 341]. Командващ венецианските сили в тази битка е капитан-генерал Лоренцо Марчело, който загива в сражението [**Норвич, Д.** 1982 [2010] [2015], гл. 42, pass.; **Норвич, Д.** 2010, гл. XVII, pass.]. Османският флот, който според Ахмед Садулов се състои от 79 кораба, е частично потопен, а оцелелите от екипажите са пленени. Светът не помни такова морско поражение на османците от битката при Лепанто през 1571 г. През юли и август 1656 г. венецианците завладяват островите Тенедос (Бозкаада), Самотраки и Лимнос и отново блокират Дарданелите [**Садулов, А.** 2000, с. 105–106]. Тенедос е завладян на 8 юли, а Лемнос – на 20 август [**Финкель, К.** 2009, с. 346]. Според Ал. Стоянов в последната описана битка османският флот разплатата е повече от 100 съда и е командван от Кенан паша. В сражението губи над 60% от корабите си. Завладяването на Тенедос и Лимнос от венецианците е от стратегическо значение за тях – от една страна, създава условия за постоянното им пребиваване в Егейско море, а от друга – тези острови се намират на маршрут, който има ключова важност за икономиката не само на Истанбул, но и на империята като цяло [**Стоянов, А.** 2016, с. 268]. И действително завладяването на Тенедос и Лимнос има сериозни последици за османците, а тяхната столица е обзета от паника. Шири се спекула и цените на стоките от първа необходимост търпят сериозен ръст, а жителите на Истанбул напускат града. Назрява социален бунт. Султан Мехмед IV, който тогава е само на 15 години, също напуска столицата и заминава за Скъдар. Завръща се на 3 септември след сериозни увещания от страна на великия везир [**Садулов, А.** 2000, с. 106]. На следващия ден (4 септември) се провежда среща между султана и неговите високопоставени сановници. На срещата, на която присъстват и военни, се обсъжда план за военни действия по суша и море, отчита се сериозен недостиг на финансови средства за кампанията [**Финкель, К.** 2009, с. 346].

В тази критична за османците обстановка трескаво се търси личност, която да изведе империята от тежката ситуация, в която е се намира. Империята се нуждае от човек, който да възстанови реда в държавата, да преустанови упадъка и да възстанови отминало то ѝ величие [**Садулов, А.** 2000, с. 106]. Преди това в продължение на четири години (от 20 юли 1652 до 26 април 1656 г.) се сменят осем велики везири, като някои от тях заедно с поста губят и главите си [**Ангели, Ф.** 2002, с. 225]. През месеците август и септември в двореца се водят разговори с видния османски сановник Мехмед Кьопрюлю. На последната среща, която се провежда на 15 септември, присъства и непълнолетният султан. Тогава той по съвет на майка си назначава Мехмед Кьопрюлю за велик везир на Османската империя.

Поради значимостта на Мехмед Кьопрюлю за историята на Османската империя и в частност за развоя на разглежданата в тази публикация война ще се спрем малко по-подробно на неговия живот и неговата дейност. Мехмед Кьопрюлю произхожда от бедно албанско семейство. В детска възраст е рекрутиран чрез системата девширме и попада в град Кьопрю, от който по-късно заимства фамилиното си име. Кариерата му започва като помощник-готвач в султанската кухня, но благодарение на личните си качества постепенно израства в йерархията, като достига високи постове във военноадминистративната система на империята. Назначен

е за велик везир, когато е в напреднала възраст – на 75 години [Садулов, А. 2000, с. 106]. Интересен е фактът, че за известен период от време преди назначаването му на високия пост не е заемал държавна служба и не е участвал в нито една от фракциите, чиито интриги терзаят столицата. Малко преди да стане велик везир е трябвало да замине за провинция Триполи в Сирия в качеството на губернатор [Финкелъ, К. 2009, с. 349]. Мехмед Кьопрюлю приема най-високия пост в империята с условието да му бъдат делегирани неограничени пълномощия [Мантран, Р. 1999, с. 256; Садулов, А. 2000, с. 106; Шугър, П. 2003, с. 281–282]. Друг интересен факт от неговата биография е, че е неграмотен – не умее да чете и пише, но притежава уникални умствени и волеви качества. Въпреки напредналата си възраст проявява рядко срещана енергичност. Управлението му, което продължава до неговата смърт през 1661 г., се характеризира с деспотизъм, а често и с жестокост. По негова заповед са екзекутирани 30 000 души, смятани от държавата за престъпници. Сравнително бързо той се разправя с консервативно настроените в средите на армията, духовниците и политиците, както и с дворцовата опозиция. Управлението му е съпътствано и с размирици. През 1657 г. се вдигат на бунт дворцовите спахии. През лятото на следващата, 1658 г. бунт вдигат и спахиите от гр. Халси. Тяхната цел е да свалят от власт Мехмед Кьопрюлю и да го екзекутират, но през февруари 1659 г. бунтът е смазан. През пролетта на същата година започват нови вълнения, този път в Египет и Халеп, но участниците в тях последват съдбата на провокиралите спахийските безредици.

Една от важните задачи, които стоят пред Мехмед Кьопрюлю, е да балансира бюджета и да стабилизира финансите на империята. Великият везир взема крути мерки, за да преустанови излишните разходи. Предприема и действия срещу корупцията, която по това време се шири в двореца. Конфискува незаконно натрупаните богатства. Налага строг контрол на данъчните постъпления в хазната. През периода 1660–1661 г. държавният бюджет влиза в нормални рамки, а социалният мир е възстановен.

Освен споменатите икономически, финансови и социални задачи, които решава Мехмед Кьопрюлю, пред него стои и нелекото наследство, свързано с външната политика на Османската империя. Сред тези проблеми е и войната с венецианците за остров Крит, негативният изход от която предполага сериозни последици за османската държава. Мехмед Кьопрюлю увеличава броя на османските военни кораби и заповядва главният виновник за завладяването на Тенедос от венецианците – Абаза Ахмед паша – да бъде екзекутиран. Съвсем скоро, през 1657 г., османският флот печели сериозна победа над венецианците [Садулов, А. 2000, с. 106–107]. Със своята ескадра от 20 кораба Лазаро Мочениго преследва 33 османски кораба и ги атакува в Мраморно море, непосредствено пред стените на Истанбул [Норвич, Д. 1982 [2010] [2015], гл. 42, pass.; Норвич, Д. 2010, гл. XVII, pass.]. За зла участ по време на битката се подпалва флагманският кораб на венецианците и Лазаро Мочениго загива [Ποθουλᾶκη, Ο Κρητικός πλόεμος..., pass.]. След неговата гибел за командващ на венецианския флот е назначен Франческо Морозини [Κορδάτου, Γ. 1957, σ. 129].

През август и септември 1657 г. османците възстановяват своя контрол над Тенедос и Лимнос. Успяват да деблокират и Дарданелите [Садулов, А. 2000, с. 107]. Основната причина венецианските гарнизони на споменатите острови (Тенедос и Лимнос) да не успеят да удържат контрола над тях е, че те са много отдалечени от основните им бази. Споменатите успехи на османците са постигнати под прякото ръководство на Мехмед Кьопрюлю, който лично командва сухопътните войски, разположени на лагер на анадолския бряг на Проливите. Успехите дават възможност на османските кораби отново да излязат в Егейско море. След завладяването на Тенедос и Лимнос османците се оттеглят за зимуване в Одрин [Финкелъ, К. 2009, с. 352–353].

По-късно новият командващ на венецианския флот Франческо Морозини се отправя към южното крайбрежие на Пелопонес [Κορδάτου, Γ. 1957, σ. 129]. Този негов ход не е случаен – жителите на малкия полуостров Мани (Майни, в югозападната част на Пелопонес) се ползват с широка автономия и често през XVII в. вдигат бунтове [Κυρρης, Κ. 1986, σ. 45, 133]. Морози-

ни се установява в Китира и оттам призовава жителите на Мани, известни като маниоти или майниоти, да въстанат срещу османците. Информира ги и че води със себе си бившия цариградски патриарх Йоаникий II, който преди това е бил заточен на остров Сифнос, откъдето през 1659 г. Морозини го взема със себе си, за да го закара до Крит [**Κορδάτου, Γ.** 1957, σ. 129]. Според Аспасия Пападаки това се случва две години по-рано – през 1657 г. [**Παπαδάκη, Α.** 1998, σ. 18]. Първенците и свещениците на Мани посрещат патриарха с ентузиазъм. В присъствието на Йоаникий II те заявяват готовност да воюват срещу османците. Морозини предлага да атакуват заедно по суша и море селищата Корони и Метони и да навлязат във вътрешността на Пелопонес. Маниотите не се съгласяват и предлагат, първо, да нападнат Каламата. Морозини приема предложението и отплава към Каламата, където неговите войски дебаркират и атакуват града. В началото османците възнамеряват да се отбраняват, но видят на венецианската конница и пехота ги принуждава да напуснат Каламата. Така градът е завладян без бой, но Морозини го намира изоставен, защото неговите жители са го напуснали. Градът е подложен на грабежи първо от венецианците, а след това и от пристигналите по-късно 3000 венециански наемници от гръцките земи и 10 000 маниоти, които накрая опожаряват Каламата. Морозини, осъзнавайки, че неговите съюзници не възнамеряват да воюват, а са се отдали на грабителство, предприема самостоятелни действия [**Κορδάτου, Γ.** 1957, σ. 129].

След оттеглянето на Морозини от Пелопонес маниотите продължават да безчинстват и извършват нападения с грабителска цел. Някои от водачите им стават известни пирати и възприемайки опита на венецианците, нанасят сериозни щети в крайбрежните райони на Пелопонес. След превземането на Крит с грабителите се заема великият везир. От Хиос той им изпраща писмо, в което им обещава амнистия, ако се подчинят на властта му. За да е по-убедителен, великият везир изпраща в района на Мани 6000 елитна войска, начело с Кеζε Али паша, който не проявява враждебност. Неговата цел е да спечели на своя страна водача на маниотите – Ламберис Геракарис [**Κορδάτου, Γ.** 1957, σ. 130].

След като Франческо Морозини се отказва от общи действия с маниотите, отплава към Дарданелите. Преминавайки през Егейско море, облага с данък някои от островите. През август 1659 г. се насочва към Крит. Сваля патриарх Йоаникий II в Кандия (според Аспасия Пападаки това се случва през 1657 г. [**Παπαδάκη, Α.** 1998, σ. 18]) и отново се връща в Егейско море. Отправя се към Патмос заради информацията, че жителите са протурски настроени, и подлага острова на грабеж. Съдбата на Патмос е споделена и от Кастелоризо, голяма част от населението на който Морозини отвежда в робство. На Хиос той възнамерява да направи същото, но жителите на острова измолват да ги пощади. Там има сериозно присъствие на западноевропейци и вероятно с тяхното застъпничество островът е спасен от разграбване. През 1660 г. Морозини завладява Скиатос и оттам се отправя към Наксос, където сваля на брега френски войски, изпратени в помощ на Венеция. След това обаче ги натоварва обратно и ги транспортира до Кандия, за да се включат в отбраната на града [**Κορδάτου, Γ.** 1957, σ. 129–130].

Междувременно през 1661 г. османците построяват две нови крепости, с които ограничават достъпа на венецианския флот в Мраморно море и Дарданелите [**Ангели, Ф.** 2002, с. 226]. Според К. Финкел по-скоро са ремонтирани стари крепости, изградени още през XV в. от Мехмед II, но без да са в състояние да се противопоставят на венецианските морски ескадри, които в състав от 30–40 кораба, всяка година блокират Проливите [**Финкель, К.** 2009, с. 362].

В периода 1660–1661 г. в Егейско море се появява друг венецианец с фамилията Морозини – Джорджо Морозини. Неговите кораби патрулират в района на Кикладите. Срещу остров Милос венецианците срещат османски кораби, атакуват ги и пленяват керван, изпратен от Египет за османската столица. След края на войната за Крит Джорджо Морозини извършва нападения над островите в Йонийско море, които са османски владения [**Κορδάτου, Γ.** 1957, σ. 130].

Междувременно Мехмед Кьопрюлю решава друг външнополитически въпрос. През 1658 г. организира успешен поход срещу трансилванския войвода Георг Ракоци II. Причината за

инвазията е, че през 1657 г. трансилванският владетел, който е васал на османците се намесва в полско-шведската война на страната на Швеция, а по това време Високата порта държи на добрите отношения с Полша. Военната кампания приключва със свалянето на Ракоци и замяната му с османско протеже [Садулов, А. 2000, с. 107]. По времето, в което османците, са ангажирани със споменатия поход в Трансилвания, в техните управленски среди, макар и за кратко, се разглежда възможността за сключване на мир с Венеция. Неголяма част от венецианските сенатори, осъзнавайки, от една страна, че войната е твърде изтощителна за тяхната държава, а от друга, че техните търговци търпят сериозни финансови щети от загубата на позиции на османския пазар, са склонни към възстановяване на нормалните отношения с империята. Така или иначе не се стига до прекратяване на войната. Основна причина за това е неприемливото за Венеция искане от страна на османците за предаване на цялата територия на Крит в техни ръце [Финкелъ, К. 2009, с. 353].

За краткото си управление като велик везир Мехмед Кьопрюлю паша (1656–1661) постига сериозни резултати, които повлияват позитивно укрепването на Османската империя и възстановяването на нейния авторитет. Те имат и пряко отношение върху хода на войната с венецианците за Крит. Една от най-далновидните стъпки на Мехмед Кьопрюлю в тази насока е предложението му пред султана след неговата смърт (на Мехмед Кьопрюлю) постъп на велик везир да бъде зает от неговия син – Фазъл Ахмед паша, който по това време е валия на Халеп. Султанът приема предложението и първоначално назначава Фазъл Ахмед паша за каймакамин на Истанбул (юли 1661 г.), а след смъртта на Мехмед Кьопрюлю (29–30 октомври 1661 г. [Ангели, Ф. 2002, с. 228]) – за велик везир [Садулов, А. 2000, с. 107]. Житейската концепция на Мехмед Кьопрюлю, която следва при оздравяването на империята, е изложена малко преди кончината му в съвета, който дава на султана:

„Никога не разчитай на съвети от жени, никога не позволявай на когото и да било от твоите поданици да забогатее прекомерно, винаги се грижи за попълването на хазната, винаги бъди на седлото, а твоята войска винаги трябва да е в поход“ [Фрили, Д. 2004, с. 179].

Фазъл Ахмед паша е най-младият велик везир в историята на Османската империя. Заема поста на едва 26-годишен [Ангели, Ф. 2002, с. 228] и остава на него до смъртта си през 1676 г. Този срок, от цели петнадесет години, е безпрецедентен случай през разглеждания период [Финкелъ, К. 2009, с. 348].

Като велик везир Фазъл Ахмед паша продължава политиката, провеждана от неговия баща както във вътрешнополитически, така и във външнополитически план. Проявява се и като меценат. Със собствени средства построява историческа библиотека, която и в наши дни е една от най-големите в Истанбул. Пред него стои изключително важната външнополитическа задача – да доведе до успешен край проточилата се във времето война за Крит. По този въпрос е взето решение – по суша да се дислоцират войски в Далмация, които да нанесат решаващия удар срещу венецианците. Този план обаче се отлага поради конфликта между Османската империя и Австрия за съдбата на Трансилвания, който през 1663 г. прераста във война. След позитивния за османците край на този военен сблъсък през 1664 г. те отново насочват вниманието си към Източното Средиземноморие. Султан Мехмед IV свиква среща, на която присъстват великият везир, останалите везири, шейх-юл ислямът и други висши сановници. Участниците в срещата стигат до извода, че с поведението си Венеция възпрепятства връзките на империята с Египет и османските владения в Северна Африка. Взема се решение за подновяване на военните действия срещу Кандия, като целта е установяване на пълна османска власт над Крит. За главнокомандващ е назначен великият везир Фазъл Ахмед паша [Садулов, А. 2000, с. 106–108]. Съдбата на неговия предшественик Хюсеин паша, който дълго време безрезултатно ръководи обсадата на Кандия, е незавидна. Извикан е в Истанбул, където е обвинен в предателство и е екзекутиран [Кордътов, Г. 1957, с. 122]. Според Аспасия Пападаки това се случва още през 1658 г. [Паладък, А. 1998, с. 18].

Според Каролина Потулаки през 1664 г. Фазъл Ахмед паша предлага на Венеция да си разделят Крит, като за града на св. Марко остане източната част от острова, но венецианците не приемат предложението [**Ποθουλάκη, Ο Κρητικός πόλεμος...**, pass.].

Преди да се заеме с новата кампания срещу Крит, Фазъл Ахмед паша прави инспекция на фортификационните съоръжения, които защитават Дарднелите [**Финкель, К.** 2009, с. 371].

След като разбира за плановете на османците, свързани с подновяване на военните действия на Крит, венецианският посланик в Османската империя, който от 12 години се намира под домашен арест в Одрин, иска среща с Фазъл Ахмед паша. За да се избегне офанзивата срещу Кандия, посланикът заявява, че Венеция е готова да изплати на османците еднократна компенсация в размер от 100 000 жълтици, като републиката се ангажира и всяка следваща година да плаща по 10 000 жълтици. Предложението не е прието. Според Високата порта единствената възможност за избягване на войната е предаването на остров Крит на османците [**Садулов, А.** 2000, с. 108]. Интерпретацията по случая, представена от К. Финкел, е коренно различна. Според изследователката предложението за еднократното заплащане на 100 000 жълтици и последващото ежегодно заплащане на 10 000 жълтици, с цел оставането на Кандия във владение на Венеция, е отправено от великия везир към венецианския посланик [**Финкель, К.** 2009, с. 372].

Първоначално Фазъл Ахмед Кьопрюлю базира своята 40-хилядна войска в Морей (дн. Пелопонес) [**Κορδάτου, Γ.** 1957, σ. 122]. Оттам през май 1666 г. се отправя към Крит, където дебаркира на 3 ноември. Кампанията се ръководи лично от великия везир. Венецианците предлагат нови преговори и дори се опитват да подведат османците, заявявайки, че ако те не се откажат от намеренията си, ще бъдат изправени пред коалиция, съставена от Венеция, Папската курия, Флоренция и малтийските рицари. Това не разколебава завоевателите, които настояват за капитулация на Кандия. В крайна сметка в края на 1667 г. войските под прякото ръководство на великия везир обсаждат града [**Садулов, А.** 2000, с. 108]. Тук ще напомним, че по този въпрос има и други мнения. Според Дж. Норвич това се случва през лятото на 1647 г. [**Норвич, Д.** 1982 [2010] [2015], гл. 42, pass.; **Норвич, Д.** 2010, гл. XVII, pass.]. К. Финкел изказва мнението, че началото на обсадата е поставено през октомври 1647 г. [**Финкель, К.** 2009, с. 314], а Ф. Ангели – на 26 март 1648 г. [**Ангели, Ф.** 2002, с. 224]. Според Ал. Стоянов [**Стоянов, А.** 2016, с. 267], Аспасия Пападаки [**Παπαδάκη, Α.** 1998, σ. 16] и К. Теодоридис [**Theodoridis, The Keyser Octavianus incident...**, pass.] началото на обсадните действия е поставено през май 1648 г. и те се ръководят от Дели Хюсеин паша [**Παπαδάκη, Α.** 1998, σ. 16]. В този смисъл вероятно А. Садулов има предвид, че в края на 1667 г. започва етапът от обсадата на Кандия, който се ръководи от Фазъл Ахмед паша.

За да следи отблизо хода на военните действия и за да оказва по-лесно военна и логистична подкрепа на великия везир, султан Мурад IV се установява в Тесалия [**Садулов, А.** 2000, с. 108]. Според Янис Кордатос султанът се установява в Пелопонес [**Κορδάτου, Γ.** 1957, σ. 123]. Венецианците правят опити за директни преговори с Мурад IV, но той не се ангажира с това, без да се консултира с великия везир [**Садулов, А.** 2000, с. 108]. Най-изчерпателна по въпроса за организирането на кампанията срещу Кандия е К. Финкел. Според представената от нея информация е разпоредено османските войски, предвидени за този поход, да се дислоцират около пристанищата на Солун, Евбея и Монемвасия (в Пелопонес). Еничарите отплават от Истанбул, а на 25 май 1666 г. Фазъл Ахмед паша със своята свита потегля от Одрин, преминава през Македония и Тесалия и се качва на кораб в Евбея. Пътуването по море на османските войски е съпроводено със сериозни загуби в жива сила. Поради това великият везир дава на оцелялата част от своята армия двумесечна почивка в Тива. Принудителното забавяне на кампанията налага пристигането на войските на Фазъл Ахмед паша на Крит да се осъществи едва през зимата [**Финкель, К.** 2009, с. 372]. Според К. Потулаки те пристигат на острова на 3 ноември 1666 г. [**Ποθουλάκη, Ο Κρητικός πόλεμος...**, pass.]. През 1667 и 1668 г. османските сили затягат обръча около крепостта на Кандия [**Финкель, К.** 2009, с. 372]. Според Аспасия

Пападаки войските на Фазъл Ахмед паша пристигат в околностите на града на 22 май 1667 г. [Палаδάκη, А. 1998, σ. 18]. Великият везир, давайки си сметка, че обсадата на Кандия ще отнеме много време, предлага ново споразумение. Но този път не предлага разделение на острова между двете воюващи страни, а е склонен да отстъпи на Венеция само Кандия. Предложението не е прието. Към разглеждания момент османските войски наброяват 70 000 души, а защитниците на обсадения град са едва 9000. Поради това командващият на венецианските войски сваля от екипажите на корабите 2000 души и ги включва в отбраната на града [Ποθουλάκη, Ο Κρητικός πόλεμος..., pass.].

По това време отбраната на Кандия се ръководи от Франческо Морозини, известен с качествата си на военен стратег [Κορδάτου, Γ. 1957, σ. 123]. Неговото назначение дава позитивни резултати дотолкова, че отлага за известно време завладяването на града от османците. Защитниците на Кандия изпитват остра нужда от подкрепления, които могат да бъдат осигурени основно от европейските християнски държави. Нещо повече – тази подкрепа трябва да бъде целенасочена и добре организирана. И нещата опират отново до неспособността на европейските държави да се обединят за по-продължителен период от време за борба срещу османците. Въпреки нееднократните молби от страна на Венеция за помощ, подчертавайки, че загубата на Крит би имало крайно негативни последствия на само за нея, но и за християнския свят като цяло, не се случва нищо позитивно. Франция следва традиционната за страната политика на двойни стандарти, предоставяйки тайно на Венеция малки помощи, но поддържайки едновременно с това повече от добри отношения с Високата порта. На фона на всеобщата изненада, изпращайки посланик в Истанбул, испанският владетел укрепва отношенията на своята държава с османците. Англия, която по това време няма позиции в Средиземноморието и на която не са възлагани особени надежди от страна на Венеция, се ограничава единствено до даването на щедри обещания. Германският император се оправдава с наскоро подписания двадесетгодишен договор за мир с османците. Папите, които през разглеждания период се сменят твърде често, използват проблема на Венеция за постигане на користни цели: Инокентий X се стреми да наложи своя контрол над венецианските епархии, а неговият приемник Александър VII цели да постигне повторно допускане на йезуитите в републиката след наложения ѝ през 1606 г. интердикт от Павел V. В интерес на истината постепенно героичната отбрана на Кандия става добре позната в европейските държави. Вследствие на това, без да се дава гласност, Венеция започва да получава помощи, които обаче не са нито навременни, нито достатъчни [Норвич, Д. 1982 [2010] [2015], гл. 42, pass.; Норвич, Д. 2010, гл. XVII, pass.]. Първите помощи пристигат около 1650–1651 г. Изпратени са от малтийските рицари, папата, Тоскана, Испания, Франция и някои италиански държави [Палаδάκη, А. 1998, σ. 16]. Въпреки симпатиите на холандската общественост към венецианската кауза официалната политика на холандското правителство следва спазване на неутралитет. Дори след смъртта на холандския консул в Кандия – Джоост ван Хорн, през 1660 г. не е изпратен негов заместник. Въпреки това холандското правителство разрешава на венециански агенти да набират наемници на територията на страната, вследствие на което след 1648 г. във войските на Републиката на св. Марко има сериозен брой холандски наемници. Холандският парламент постановява забрана холандски кораби да превозват помощи за османските войски, обсадили Кандия, за което през 1668 г. венецианското посолство в Лондон изпраща поздравление. Тук е мястото да вметнем, че по време на войната и венецианците, и османците си позволяват да използват за свои цели (транспорт на войски и провизии) холандски търговски кораби, дори и да ги конфискуват. Например при разгрома на османския флот в залива на Фоча през 1649 г. венецианците използват холандски транспортни кораби, които допълнително снаряжават с оръдия. През 1667 г. са секвестирани два холандски кораба, които се използват за период от три месеца за снабдяване на венецианските войски на Крит.

На Крит пристигат наемници и доброволци и от скандинавските страни. Англия заема позиция на сдържаност, провокирана както от интересите на Levant Company, така и от сериоз-

ните разходи, свързани с Английската гражданска война (1642–1651). През последните месеци преди падането на Кандия венециански агенти посещават отново Холандската република, за да набират наемни полкове от херцогството на Люнебург. Това се извършва с мълчаливото съгласие на политическия лидер на холандската република Йохан/Ян де Вит [**Theodoridis, The Keyser Octavianus incident...**, pass.].

Може би най-ранният пример за по-сериозна помощ е от 1660 г. Тогава Алмериго Есте изпраща от Франция 4000 бойци, които обаче не пристигат през пролетта, когато има най-голяма нужда от тях, а едва в края на август. Тази подкрепа не допринася за подобряване положението на венецианците на Крит. Поради проявеното от френските подкрепления несериозно отношение към предварителното изучаване на театъра на военните действия, още първият им сблъсък с османците завършва с паническо бягство. Седмица или две по-късно френският отряд е покосен от дезинтерия. Засегнатите с цел ограничаване мащабите на заразата са изведени на отдалечени острови. По-късно незасегнатите от заболяването безславно се завръщат у дома, без да са допринесли, както стана дума по-горе, с нищо за защитата на Крит. Обективният поглед върху разглежданите събития налага мнението, че войници, които пристигат на Крит от европейските страни, не са достатъчно или правилно мотивирани. Някои от тях приоритетно се грижат за собственото си физическо оцеляване, а други търсят възможност за лична изява.

Военна помощ на Крит изпраща и дукът на Савоя, която се състои от два полка, командвани от маркиз Де Вила. Полковете се обединяват с намиращите се на Крит християнски войски и през март 1666 г. участват в операция по завладяването на Канея. Операцията е неуспешна, а савойците търпят сериозни загуби и това принуждава Де Вила да се оттегли в Кандия [**Ποθουλάκη, Ο Κρητικός πόλεμος...**, pass.].

Най-мощни подкрепления за защитниците на Кандия пристигат през 1668 г. Тогава Людовик IV разрешава на Венеция да набира доброволци на негова територия. Под командването на генерал-лейтенант маркиз Сент-Андре Монбрюн се озовават 500 души, които обаче в никакъв случай не могат да бъдат определени като професионални войници. Сред тях има редица благородници, един от които – херцог Дьо Лафайет, макар и не особено богат, изявява желание да поеме по-голямата част от разходите за кампанията. В сформирания отряд има и много млади представители на най-известните благороднически фамилии в Европа. Един от тях е 17-годишният принц Нюшател. Отрядът пристига на Крит в началото на декември. Новият капитан-генерал Франческо Морозини решава да му повери отбраната на едно от външните укрепления на Кандия, което защитава града откъм сушата. Тази идея предизвиква недоволство сред французите. Те заявяват, че не възнамеряват да чакат следващата атака на османците. Вместо това изявяват желание с цел сваляне на обсадата чрез излизане от крепостта да извършат контраатака. Морозини като опитен военен стратег, който познава достатъчно добре оперативно-стратегическата обстановка и цени живота на всеки своите войници, не приема тази инициатива. Още повече, че самият той е предприемал десетки подобни опити, доказали своята неефективност. През изминалото лято Морозини е загубил 600 офицери и 7000 бойци. Изпитва остра нужда от подкрепления. Изпратените няколко кораба от папата и италианските провинции се оттеглят с настъпването на есента. По обратния път към дома срещат малка испанска ескадра, която според поетия ангажимент трябвало да пристигне в Кандия през лятото, но потегля едва през септември. При срещата италианците, за да оправдаят ранното си оттегляне от обсадения град, казват на испанците, че неговата отбрана е сломена. Испанците с нескрито облекчение обръщат корабите си обратно към родината.

Към момента на пристигането на френския отряд от 500 души Морозини разполага с едва около 5000 души, с които едва успява да защитава, причинените от османските сапъори, пробойни в крепостните стени. За щастие на защитниците на Кандия по това време ваят проливни дъждове, които временно възпрепятстват атаките на османците, но те предприемат нова инициатива – за да ограничат подвоза на помощи за града, започват изграждането на

дълга стена, с която да преградят пристанището на Кандия [Норвич, Д. 1982 [2010] [2015], гл. 42, pass.; Норвич, Д. 2010, гл. XVII, pass.].

След като херцог Дьо Лафайет не успява да убеди Морозини в правотата на своята идея за контраатака чрез излизане от крепостта, решава да реализира плана си без поддръжка от страна на венецианците. Контраатаката е осъществена на 16 декември. Лафайет повежда извън крепостните стени 280 души, които, проявявайки безумна храброст, успяват да изгласкат османците на 200 ярда. Убивайки около 800 войници на противника, доброволците удържат завоюваната позиция в продължение на два часа. В крайна сметка изпратеното от османците подкрепление от еничари надделява и принуждава французите да се оттеглят. В битката загиват графовете Дьо Вилмор и Дьо Таван и още около 40 французи. Повече от 60 са тежко ранените, сред които е и маркиз Обюсон. Последен, с няколко рани, в крепостта се оттегля Лафайет. По-късно част от французите са заразени с чума. След завръщането във Франция на оцелелите от тази кандийска авантюра, оттам потегля друга, по-многобройна и по-добре подготвена армия, която наброява 6000 души и разполага с 300 коня и 15 оръдия, натоварени на 27 транспортни кораба, конвоирани от 15 военни съда. Изпращането на тази армия е резултат от дейността на венецианския посланик във Франция Джовани Морозини (родственик на Франческо Морозини), който в крайна сметка успява да убеди Людовик XIV (1643–1715) за тази стъпка. За да не се помрачат добрите отношения между Франция и Османската империя, корабите плават под флага на папата. Основната част от армията, в състав от около 4000 души, пристига в Кандия на 19 юни. Командват я херцог Дьо Бофор и херцог Дьо Ноал [Норвич, Д. 1982 [2010] [2015], гл. 42, pass.; Норвич, Д. 2010, гл. XVII, pass.]. Пристигат и германски подкрепления [Садулов, А. 2000, с. 108]. Французите намират Кандия в развалини. Не е оцеляла нито една църква, домовете са превърнати в жалки убежища и навсякъде се носи зловоние – улиците са изпълнени с ранени, инвалиди и трупове.

Без да изчакат пристигането на останалите подкрепления, сутринта на 25 юни французите предприемат самостоятелна атака. Неуспехите ги съпътстват от самото начало – първите, по които откриват огън са наскоро пристигналите немски подкрепления. След като осъзнават грешката си, французите атакуват окопите на османците. Началото е успешно, докато изстрел от страна на османците не попада в буре с барут от боеприпасите на изоставена османска батарея. Французите решават, че последвалият взрив е резултат от това, че османските сапъори предварително са минирали местността. Мълвата се разпространява бързо сред французите и те панически напускат бойното поле. Османците се прегрупират и предприемат контраатака. В битката французите губят 500 души, между които е и херцог Дьо Бофор. Малко по-късно с техните глави, набуени на пики, османците триумфират пред великия везир Фазъл Ахмед паша.

Четири дни по-късно пристигат останалите 2000 души от армията, изпратена от Людовик XIV. Морозини планира настъпление към Канея (Ханя), но на 24 юли френски части със 70 оръдия подхождат близо до османска брегова батарея и са отнесени от морето. Честите неуспехи, които съпътстват френската армия, повлияват пагубно върху бойния ѝ дух. Няколко дни след последния инцидент херцог Дьо Ноел заявава на Морозини, че връща своята войска обратно и на 21 август тя отплава към Франция. След това Кандия е напусната от малобройните войски на папата, Свещената Римска империя и малтийските рицари.

Защитниците на Кандия изпадат в изключително тежко положение. Отбранителните съоръжения са сериозно пострадали, гарнизонът се състои от едва 3600 души, а до края на годината не се очакват подкрепления. Франческо Морозини осъзнава, че не разполага със сили и средства да удържи дълго крепостта. Тогава приема единственото възможно решение – преговори за предаването на Кандия в османски ръце. Морозини много добре разбира, че само по пътя на дипломатията могат да се постигнат не само изгодни, а и достойни условия за защитниците и жителите на града. Трябва да отбележим, че Морозини не е упълномощен да води преговори от името на републиката, но знае, че въпросът за предаването на крепостта е

разглеждан от Венецианския сенат няколко пъти – през 1647, 1657 и 1662 г. Знае и че тази идея се е ползвала със сериозна подкрепа при всяко обсаждане.

Според А. Садулов преговорите за предаването на Кандия започват в края на август 1669 г. и траят девет денонощия [Садулов, А. 2000, с. 108]. От османска страна се водят от великият драгоман (преводач) на Високата порта – Панайотакис Никусиос, който е дясната ръка на Фазъл Ахмед паша. По произход Никусиос е грък, но се изявява като ревностен тюркофил. Ползва се и с доверието на султана [Κορδάτου, Γ. 1957, σ. 123]. От страна на защитниците на крепостта преговорите се водят от шотландски офицер, на име Ананд и от местния благородник Стефанос Скордилис [Παλαδάκη, Α. 1998, σ. 19]. Според Ф. Ангели преговорите приключват на 5 септември [Ангели, Ф. 2002, с. 224, 229], а според Дж. Норвич – на 6 септември. Резултатите от тях демонстрират възхищението на великият везир от Франческо Морозини. Според Дж. Норвич условията са следните: Фазъл Ахмед паша дава възможност на венецианците безпрепятствено да напуснат града в срок двадесет дни. Предвижда се при неподходящи метеорологични условия този срок да бъде удължен, както се и случва. От своя страна, защитниците на Кандия се ангажират да оставят в крепостта всички оръдия, които са били в нея до началото на обсадата, като останалите могат да вземат със себе си. Според договореностите Венеция запазва властта си над островите Грабуза, Суда и крепостта на остров Спиналонга [Норвич, Д. 1982 [2010] [2015], гл. 42, pass.; Норвич, Д. 2010, гл. XVII, pass.].

Според Аспасия Пападаки преговорите приключват на 6 септември и са сравнително изгодни за защитниците на Кандия. Според клаузите на договора Крит е предаден на османците с изключение на няколко крепости – Грабуза, Суда и Спиналонга. Защитниците на Кандия получават възможност да се оттеглят от града заедно с част от имуществото си, сред което са и архивите от периода на венецианското господство над Крит [Παλαδάκη, Α. 1998, σ. 19].

Според А. Садулов мирният договор, подписан между венецианците и османците, включва следните клаузи: крепостта Кандия заедно с намиращото се в нея оръжие се предава на османските войски; венецианците запазват властта си над крепостите Суда и Спиналонга, както и над крепостта Килис, намираща се на границата с Далмация; османският флот, дислоциран в Източното Средиземноморие, няма да атакува венецианските кораби [Садулов, А. 2000, с. 108].

Според К. Финкел във владение на Венеция остават Спиналонга (на източното крайбрежие на Крит), Грабуза и Суда (на западното крайбрежие) [Финкел, К. 2009, с. 373].

Според К. Потулаки преговорите траят от 28 август до 6 септември 1669 г. Сключеният договор възстановява мира между Венеция и Османската империя. Според неговите клаузи венецианците трябва да напуснат Кандия в рамките на дванадесет дни, оставяйки в крепостта само оръдията, които са били там преди обсадата. Венеция запазва контрола над три крепости на Крит. Това са Грабуза, Суда и Спиналонга. Запазва и териториите, които е успяла да завладее от османците в Далмация и Босна. Венецианците получават право при напускането на Кандия да вземат със себе си своите архиви [Ποθουλάκη, Ο Κρητικός πόλεμος..., pass.].

А. Садулов изказва мнението, че османските войски влизат в крепостта на Кандия на 25 септември 1669 г. [Садулов, А. 2000, с. 108]. Според Дж. Норвич това става на 26 септември [Норвич, Д. 1982 [2010] [2015], гл. 42, pass.; Норвич, Д. 2010, гл. XVII, pass.], а според Ал. Стоянов – на 27 септември [Стоянов, А. 2016, с. 268]. Ф. Ангели също приема, че османците влизат в Кандия на 27 септември [Ангели, Ф. 2002, с. 224]. При вестта за завладяването на Кандия султан Мехмед IV се разплаква. Завладяването на Крит отнема на империята почти 25 години, но чрез контрола на острова османците стават пълновластни господари на Източното Средиземноморие. В този смисъл завладяването на Крит се приема като една от най-значимите военни победи на османците в дългогодишната история на империята [Садулов, А. 2000, с. 108]. За постигането ѝ те понасят огромни загуби в жива сила. Според Ян. Кордатос османците губят около 100 000 души [Κορδάτου, Γ. 1957, σ. 123], а според Д. Еремеев и М. Мейер – над 500 000, като само при обсадата на Кандия губят около 240 000 души [Еремеев, Д., Мейер М.

1998, с. 189–190]. От около 20 000 защитници на Кандия оцеляват едва 3600. Като цяло Крит е обезлюден както поради чумната епидемия, така и от дългогодишната война, която крайно негативно повлиява върху местната икономика [Стоянов, А. 2016, с. 268 – 269].

След завладяването на Крит островът е разделен административно на три части с центрове Кандия, Канея и Ретимно. Начело на всяка административна единица султанът назначава управител с ранг на паша. Останалите по-крупни владения под формата на тимари се разпределят между пашите и бейовете, който участват в завладяването на острова. По-ниско поставените в йерархията османски командири получават по-малки поземлени владения (мукаата). Единствено областта Сфакия, която приема османското господство без съпротива, запазва известна автономия и самоуправление, като плаща малък годишен данък на майката на султана (валиде султан).

Османците постигат пълната окупация на Крит в началото на XVIII в. Това се случва през 1715 г., когато венецианците предават на завоевателите и останалите няколко, контролирани от тях крепости [Кордътов, Г. 1957, с. 123–124]. Островът е във владение на Османската империя до 1889 г., а от 1913 г. е част от съвременна Гърция [Ангели, Ф. 2002, с. 224]. След загубата на остров Крит за Венеция започва упадък и постепенно Републиката на св. Марко се превръща във второстепенна сила в Средиземноморието [Стоянов, А. 2016, с. 269].

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Извори и архивни материали

РГАДА, Ф. 52 – Российский Государственный архив древних актов. Фонд 52 Сношения России с Греции.

Изследвания

Ангели, Ф. 2002 – Ф. Ангели. Страници истории Османской империи. 2002. [F. Angeli. Stranitsy istorii Osmanskoy imperii. 2002.]

Еремеев, Д., Мейер М. 1998 – Д. Еремеев, М. Мейер. История на Турция в Средните векове и Ново време. София, 1998. [D. Eremeev, M. Meyer. Istoria na Turtsia v Srednite vekove i Novo vreme. Sofia, 1998.]

Коджаев, А. 1972 – Ан. Коджаев. Гръцко-български речник на „катаревуса“ и „димотики“. София, 1972. [An. Kodzhaev. Gratsko-balgarski rechnik na „katarévusa“ i „dimotiki“. Sofia, 1972.]

Мантран, Р. 1999 – Р. Мантран. История на Османската империя. София, 1999. [R. Mantran. Istoria na Osmanskata imperia. Sofia, 1999.]

Норвич, Д. 1982 [2010] [2015] – Д. Норвич. История Венецианской республики. Москва, 1982 [2010] [2015]. – <http://loveread.ec/read_book.php?id=75191&p=164>, достъпен до 18. 01. 2019 г. [D. Norwich. Istoria Venetsianskoy respubliki. Moskva, 1982 [2010] [2015]. – <http://loveread.ec/read_book.php?id=75191&p=164>, dostapen do 18. 01. 2019 g.]

Норвич, Д. 2010 – Д. Норвич. Срединное море. История Средиземноморья. Москва, 2010. – <<http://www.e-reading.clu>>, достъпен до 18.01.2019 г. [D. Norwich. Sredinnoye more. Istoriya Sredizemnomorya. Moskva, 2010. – <<http://www.e-reading.clu>>, dostapen do 18.01.2019 g.]

Садулов, А. 2000 – А. Садулов. История на Османската империя (XIV–XIX в.). В. Търново, 2000. [A. Sadulov. Istoria na Osmanskata imperia (XIV–XIX v.). V. Tarnovo, 2000.]

Стоянов, А. 2016 – А. Стоянов. Османската експанзия 1453–1683 г. София, 2016. [A. Stoyanov. Osmanskata ekspanzia 1453–1683 g. Sofia, 2016.]

Тютюнджиев, И. 2017 – Ив. Тютюнджиев. История на българския народ XV–XVII в. В. Търново, 2017. [Iv. Tyutyundzhiev. Istoria na balgarskia narod XV–XVII v. V. Tarnovo, 2017.]

Финкель, К. 2009 – К. Финкель. История Османской империи. Видение Османа. Москва, 2009. [K. Finkel'. Istoriya Osmanskoy imperii. Videniye Osmana. Moskva, 2009.]

Фрили, Д. 2004 – Д. Фрили. Тайны османского двора. Частная жизнь султанов. Смоленск, 2004. [D. Frili. Tauny osmanskogo dvora. Chastnaya zhiny sultanov. Smolensk, 2004.]

Шугър, П. 2003 – П. Шугър. Югоизточна Европа под османско владичество 1354–1804. София, 2003. [P. Shugar. Yugoiztochna Evropa pod osmansko vladichestvo 1354–1804. Sifia, 2003.]

Κορδάτου, Γ. 1957 – Κορδάτου, Γ. Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας, Τόμος πρώτος (Τουρκοκρατία). Αθήνα, 1957.

Κυρρης, Κ. 1986 – Κ. Κυρρης. Τουρκια και Βαλκανια. Ιστορικο δοκιμιο. 1986.

Παπαδάκη, Α. 1998 – Α. Παπαδάκη. Πολιορκία και πτώση του Χάνδακα (1648–1669). – Εφημερίδα “Η Καθημερινή”, 25 Ιανουαρίου 1998.

Ποθουλάκη, Ο Κρητικός πόλεμος... – Κ. Ποθουλάκη. Ο Κρητικός πόλεμος (1645–1669) – η πολιορκία και η πτώση του Χάντακα. – <<https://averoph.wordpress.com/2013/08/21/%CE%BF-%CE%BA%CF%81%CE%B7%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CF%83-%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B5%CE%BC%CE%BF%CF%83-1645-1669-%CE%B7-%CF%80%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CE%BF%CF%81%CE%BA%CE%B9%CE%B1-%CE%BA%CE%B1/>>, достъпен до 12.02.2019 г.

Thalassinou, E., Tsiamis C., Poulakou-Rebelakou, E., Hatzakis, A. 2015 – E. Thalassinou, C. Tsiamis, E. Poulakou-Rebelakou, A. Hatzakis. Biological Warfare Plan in the 17th Century – the Siege of Candia, 1648–1669. – Historical Review, 12, December 2015, pp. 2148–2153. – <https://www.academia.edu/32880345/Biological_Warfare_Plan_in_the_17th_Century_the_Siege_of_Candia_1648_1669>, достъпен до 15. 02. 2019 г.

Theodoridis, The Keyser Octavianus incident... – C. Theodoridis. The Keyser Octavianus incident and Dutch-Hospitaller relations during the Cretan War (1645–1669). – <http://www.academia.edu/33156256/The_Keyser_Octavianus_incident_and_Dutch-Hospitaller_relations_during_the_Cretan_War_1645-1669_>, достъпен до 05. 02. 2019 г.